

Bogusław Jagusiak

Bezpieczeństwo w panoptycznym „społeczeństwie nadzoru”. Od Jeremi Benthama do Lin Iunie i totalnej penalizacji

Security in the panoptical “surveillance society” and the Social Trust System. Bentham to Lin Junyue to absolute penalisation

Autor analizuje bezpieczeństwo jako aktywność związaną z otaczaniem opieką i kontrolą, które osadzone są na obserwacji wykorzystywanej do wpływania na funkcjonowanie elementów życia społecznego i jego całości – państwa. Wydobyciu jego „twardego rdzenia”, który wiąże z wpływaniem „opiekuna ludzkiego”, „gwałtem” albo „dobrą wolą”. O ile wpływanie „gwałtem” jest podstawą społeczeństw zamkniętych (totalitarnych), to dobra wola właściwa jest dla społeczeństw otwartych. Na bazie tego rozróżnienia autor przywołuje wybrane koncepcje panoptyczne („maszyn widzących”) i ich przeciwieństwa („synoptykonu” i „społeczeństwa sieci”). Za jakieś zmieszanie i zapośredniczenie tych koncepcji uznaje interesującą chińską koncepcję „społeczeństwa zaufania społecznego”, osadzoną na zastosowaniu sztucznej inteligencji w totalnej kontroli. Koncepcja ta w swej istocie zdaje się być zbieżna z pojmowaniem biopolitycznym bezpieczeństwa jako złożenia kontroli i nadzoru (w tym obserwowania) zarówno rządzonych, jak i rządzących. Wdrażany w Chińskiej Republice Ludowej „system zaufania społecznego” obejmuje obserwowanie, kontrolowanie i ocenianie obywateli, rządzących i przedsiębiorstwa, aby wyeliminować patologie związane z dotychczas realnym funkcjonowaniem życia społecznego i uczynić państwo lepszym, bardziej bezpiecznym. Kwestie te są niezwykle interesujące z punktu widzenia kreowanego bezpieczeństwa publicznego, a nade wszystko bezpieczeństwa penitencjarnego i powiązanego z nim funkcjonującego systemu społecznego państwa chociażby poprzez

podejmowane próby eliminowania korupcji, nieuczciwości oraz szeroko rozumianej przestępczości.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, panoptikon, synoptikon, nadzór, inwigilacja, kontrola, obserwacja, „społeczeństwo nadzoru”, system zaufania społecznego.

The author analyzes security as an activity related to providing care and controlling, which is based on observation applied to influence the functioning of elements of social life and its whole – the state. Extracting the "hard core", associated – after Plato – with the influence of the "human protector" with "violence" or "good will". While influencing by "violence" is the basis of closed (totalitarian) societies, goodwill is inherent in open societies. On the basis of this distinction, the author evokes selected panoptic concepts ("seeing machines") and their opposites ("synopticon" and "network society"). Perceived by the author as some kind of merging and mediation of these concepts, an interesting Chinese concept of the "Social Credit System" based on the application of Artificial Intelligence in total control is considered. This concept seems to coincide with the understanding of biopolitical security as the submission of control and supervision (including observation) of both the ruled (Platonic "flock") and the rulers (Platonic "shepherds"). The Social Credit System implemented in the People's Republic of China includes the observation, control and evaluation of citizens, rulers and enterprises in order to eliminate pathologies related to the real functioning of social life and to render the state better and safer.

Key words: security, panopticon, synopticon, surveillance, monitoring, control, "surveillance society", Social Credit System.

Wstęp

Jedną ze współczesnych prób pogodzenia dobrego i złego sprawowania władzy w państwie są koncepcje „społeczeństwa nadzoru”, systemu zaufania społecznego lub „przyjaznego państwa”. Chodzi o to, aby państwo funkcjonowało bez patologii, miało wszechstronną opiekę socjalną i zdrowotną, powszechną edukację i zatrudnienie oraz troszczyło

się o środowisko, kulturę i bezpieczeństwo wszystkich, przeciwdziałało przestępczości¹. Jest to lansowana, m.in. przez biopolitykę Michela Foucaulta i jego adherentów, idea bezpieczeństwa jako wzajemnej kontroli i współdziałania rządzących i rządzonych.

Do tej idei generowania porządku moralnego, posłuszeństwa i kontroli przez rządzącą władzę, a także w pewnym stopniu przez kontrolowanie władzy sprawowanej przez stosowne instytucje raczej eksperckie, zdaje się nawiązywać koncepcja współczesnego socjologa chińskiego Lin Junyue, która staje się projektem chińskiego rządu i ma na celu ustanowienie krajowego systemu bezpieczeństwa publicznego poprzez monitorowanie obywateli, przedsiębiorstw i rządzących oraz jego wykorzystanie do nagradzania i karania tych, którzy szanują lub nie przestrzegają ustalonych przez rząd zasad. Jest to projekt nazywany „systemem zaufania lub kredytowania społecznego”, który oparty jest na globalnych i masowych narzędziach inwigilacji wykorzystujących technologie analizy dużych zbiorów danych, aby ograniczyć możliwości oszustw popełnianych przez obywateli, przedsiębiorstwa i władzę.

Niewątpliwie postęp i doskonalenie narzędzi informatycznych tworzą nieznane w przeszłości możliwości kontrolowania i nadzorowania zarówno obywateli, jak i sprawujących władzę, które zdają się sprzyjać budowaniu bezpieczeństwa państwa, także w wymiarze penitencjarnym.

Nadzór, kontrola i opieka oraz obserwacja osnową bezpieczeństwa

Najstarsze zapisy dotyczące stosowania nadzoru i kontroli przez użyskiwanie danych wskazują na Egipt lub Babilon, gdzie w celu sprawowania władzy (rządzenia) nad populacjami prowadzono ewidencje podatkowe, wojskowe i wykonywanych prac². Dzisiaj pojęcie to ma o wiele większy zakres znaczeniowy i nawiązuje wprost do słowa ‘dozór’, oznacza tyle, co „kontrolowanie lub pilnowanie kogoś lub czegoś, bądź nadzorującą komórkę instytucji”. Bowiern nadzór jest to „sprawowanie pełnej kontroli nad kimś lub czymś, a także możliwość władczego oddziaływania na dane,

¹ B. Jagusiak, *Bezpieczeństwo socjalne współczesnego państwa*, Difin, Warszawa 2015, s. 15-18.

² D. Lyon, *The world wide web of surveillance: The Internet and off-world power-flows*, „Information Communication and Society” 1(1)/1998, s. 33-34.

podległe nadzorowi i nadzorcy osoby oraz przedmioty”³. Jest on narzędziem organizacyjnym, które w zależności od kontekstu zastosowania powoduje niejednoznaczne konsekwencje. Jego istota sprowadza się do tego, że jest:

- przemyślany, ponieważ obserwacja jest celową, zrationalizowaną potrzebą kontroli lub innym oficjalnie uzgodnionym planem;
- rutynowy, gdyż jest elementem naszego codziennego i zawodowego życia;
- permanentny i prowadzony zgodnie z wyznaczoną, rozmyślną koncepcją;
- skonkretyzowany, ponieważ gromadzi, przechowuje, przekazuje, porównuje i analizuje uzyskiwane informacje.

Pojęcie nadzoru jest poniekąd zbieżne z ‘inwigilacją’ (łac. *‘invigilare’* – czuwać nad czymś). W literaturze przedmiotu często występuje ono jako synonim nadzoru. Bowiem ‘inwigilacja’ to „systematyczna, tajna obserwacja kogoś, tajny nadzór nad kimś, śledzenie”⁴ lub „tajny nadzór nad kimś; dyskretna, systematyczna obserwacja kogoś przez organy policyjne i detektywów prywatnych”⁵, tudzież „systematyczne śledzenie działalności określonych osób wchodzących w sferę zainteresowania policji, m.in. w przeszłości karanych oraz osób, które podejrzewa się o dokonywanie przestępstw”⁶. Niezależnie od przytoczonych definicji ‘nadzór’ i ‘inwigilacja’ wspólnie stanowią formę systematycznego gromadzenia informacji i ich jakiegoś wykorzystania. Dlatego w państwach o ustroju demokracji zachodniej inwigilacja jak na razie dopuszczana jest w warunkach przestrzegania przepisów prawa, w tym w sytuacjach zwalczania zagrożeń bezpieczeństwa i podejmowania wyzwań.

Nadzór rozwinął się za sprawą bezosobowych praktyk kontroli podwładnych i tworzenia rejestrów w ramach systemu biurokracji, który Max Weber traktował jako korzystny dla postępu zachodniego kapitalizmu, nowoczesnego narodu i państwa. Współczesna biurokracja działa głównie, opierając się na systemach informacyjno-cyfrowych, które umożliwiają coraz pełniejszą i niekiedy totalną kontrolę. Stąd niektórzy mówią dzisiaj o technobiurokracji, której właściwością stała się pewna nadmiarowość

³ Zob. *Internetowy słownik – Co to jest?* <http://www.cotojest.info/>, (dostęp: 12.12.2019).

⁴ J. Tokarski, *Słownik wyrazów obcych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1980.

⁵ W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*. Świat Książki, Warszawa 1999, s. 236.

⁶ Z. Czeczot, T. Tomaszewski, *Kryminalistyka ogólna*, Wydawnictwo „Comer”, Toruń 1996, s. 70.

informacji archiwizowana z zastosowaniem nośników elektronicznych. Tym samym powstał nowy rodzaj nadzoru określany mianem nadzoru elektronicznego. Badacz technologii informacyjnej z zakresu bezpieczeństwa komputerowego, Simon Garfinkel, proces elektronicznego gromadzenia, przetwarzania i łączenia danych oraz ich wykorzystania (z ich inwigilowania) określił mianem *Dataveillance*. Termin *Dataveillance* jest złożeniem słów ‘data’ (dane) i ‘surveillance’ (nadzór). Oznacza praktykę monitorowania i gromadzenia danych online oraz metadanych; ciągłego monitorowania komunikacji i działań użytkowników na różnych platformach. Obejmuje ona trzy rodzaje nadzoru nad danymi: ochrona danych osobowych, ochrona danych masowych i mechanizmy ułatwiające⁷.

Termin „społeczeństwo nadzoru” (ang. *Surveillance Society*) został użyty po raz pierwszy przez Gary’ego T. Marxa w publikacji pt. „*The Surveillance Society: The Threat of 1984-Style Techniques*” (tłum. *Społeczeństwo nadzorowane: zagrożenie techniką z 1984 roku*). Termin ten zyskał na popularności po pierwszej fali komputeryzacji, a kluczową metaforą stał się ‘Wielki Brat’ (ang. *Big Brother*) z powieści Georga Orwella *Rok 1984*, nawiązujący wprost do koncepcji panoptrycznych. Koncepcje te wzbogacone o narzędzia informatyczne wybarwiły zatarcie różnic pomiędzy tym, co prywatne i publiczne, a życie jednostek obserwowanych stało się transparentne, z jednej strony – dla korporacji i organów administracji państwowej, z drugiej zaś – obywateli, w dużej mierze dzięki wzrostowi znaczenia praw człowieka.

Biopolityka o władzy dyscyplinarnej i panoptrycznej

Zdaniem Michela Foucaulta i jego adherentów zmiany w sposobie nadzorowania i kontrolowania nastąpiły wraz z rozwojem kapitalizmu, który wymagał dyscypliny jako nowożytnego instrumentarium zarządzania społeczeństwem. W epoce dyscypliny stała się ona typem sprawowania władzy, który dążył do normowania, czyli podziału na dozwolone i zakazane, czy też włączające albo wyłączające z życia społecznego. Głównie jednostki niespełniające norm społecznych stały się kręgiem zainteresowania władzy i mechanizmów ich wyłączenia. Je poddano obserwacji – podkreśla Foucault – w wyspecjalizowanych instytucjach zamkniętych,

⁷ Ochrona danych – Wikipedia (en-m-wikipedia-org.translate.google) (dostęp: 20.02.2022).

takich jak więzienia, koszary czy domy poprawcze, mające zaprowadzić i utrzymać ład oraz kontrolować i normalizować podmiot do sposobu bycia oraz zachowania uznanego za pożądane i zgodne z systemem wartości oraz norm – które dopiero po resocjalizacji i leczeniu można włączyć. Skutkiem tego oprócz zewnętrznego oddziaływania dyscypliny wytworzyła się samodyscyplina (autodyscyplina, samokontrola), jak rzekłby Foucault – samoujarzmienie lub ascezy. Takie też było założenie dotyczące sprawowania władzy dyscyplinarnej, aby ta nie manifestowała swojej siły i represyjności, lecz sprawowana była bez przymusu i za sprawą samodyscypliny.

Nierealizujących samodyscypliny – i dlatego wyłączanych z kręgu normalnego życia społecznego – poddawano dyscyplinie negatywnej, osadzając w więzieniach, szpitalach i koszarach, które stanowiły system wyspecjalizowanych aparatów instytucji stworzonych do „leczenia”. Osadzanie swój pierwowzór ma – zdaniem Foucaulta – w praktyce zapanowania nad zadżumionym miastem, w którym mieszkańców (nie tylko zarażonych) zamykano i izolowano w jego murach. Praktyka ta motywowana zapobieganiem rozprzestrzeniania się zarazy, ochrony życia i sprawowania władzy nad życiem społeczeństwa okazała się skuteczna. Ale ideę tego pierwowzoru dyscypliny negatywnej odnajduje on również w projekcie więzienia doskonałego – Panoptykonu (gr. *pan* ‘wszystko’; *optikos* ‘widzieć’) Jeremy’ego Benthama.

Znawcy twórczości J. Benthama sugerują, że projekt ten zapożyczył od swojego młodszego brata Samuela, który na zamówienie rosyjskiego księcia zaprojektował fabrykę w kształcie okręgu, gdzie pracownicy (w szczególności ci nie obcy jeszcze z pracą) mieli zostać poddani obserwacji (kontroli) z centralnego stanowiska fabrycznej wieży. Niemniej to idea panoptykonu jako więzienia, gdzie jeden dozorca pilnuje wielu więźniów, sam pozostając niewidocznym⁸, znalazła swe zastosowanie w metaforze opisu społeczeństwa dyscyplinarnego. W tym społeczeństwie władza panoptyczna (dyscyplinarna) stosuje technikę przestrzennego rozbicia jednostek przez ich rozdzielenie, uporządkowanie i uszeregowanie oraz zwiększenie nadzoru. Widoczne (obserwowane) jednostki w tym społeczeństwie są opisane, sklasyfikowane i ocenione – w zależności od wyniku – nagrodzone bądź też ukarane i poddane korekcji w myśl zadań postawionych władzy: „ma (ona) raczej kwalifikować, mierzyć,

⁸ M. Foucault, *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2009, s. 195.

oceniać, hierarchizować, niż objawiać się w morderczym błysku, operuje podziałami uwzględniającymi normę⁹. Stąd też w przekonaniu Foucaulta instytucje takie jak więzienia były nierozbudowanymi systemami nadzoru, mającymi w głównej mierze wpływać na zachowanie jednostek (normalizować je), aniżeli tylko kontrolować. Ten nierozbudowany system nadzoru był początkowo marginesem urządzania życia społecznego, który jak każdy margines zawierał potencjał do tego, aby zostać rozbudowany. Niemniej rozbudowany system nadzoru w sprawowaniu władzy w teorii Foucaulta wiąże się również z oświeceniową ideą wolności jednostek. Wszelako uznaje on za konieczny opór i sprzeciw obywateli w stosunku do władzy etatystycznej, chociaż oportunizm jego zdaniem przyczynia się do usprawniania aparatu nadzoru rządzących. Nierozbudowany system nadzoru analizowany w ramach koncepcji panoptikonu miał stanowić o transformacji osadzonych, a nie służyć jedynie wymierzaniu należnej kary. Przemiana ta miała się dokonać również z udziałem samodyscypliny. Utworzona struktura instytucji zamkniętych za sprawą konfiguracji władzy i wiedzy miała umożliwiać obserwowanym stosowanie ćwiczeń powściągliwości i autodyscypliny, aby mogli pozostawać w zgodzie z normą i oczekiwaniami obserwatorów. Sprawowanie kontroli nad ciałem i „tresura duszy” miały zmienić zarówno zachowania, jak i jego motywy, w myśl słów: „kto został umieszczony w polu widzenia i wie o tym, przyjmuje na swe konto ograniczenia narzucone przez władzę: dobrowolnie pozwala im wpływać na siebie, wpisuje się w relacje władzy, gdzie odgrywa obydwie role – zostaje zasadą samo ujarzmienia”¹⁰. Słowa te zdają się być ukonkretnieniem sentencji sofistycznej powiadającej o tym, że ludzie obserwowani w dzień postępują moralnie, zaś nieobserwowani w nocy czynią różnego rodzaju bezeceństwa i postępują niemoralnie. Przeto umoralnienie ludzi i ich zdyscyplinowanie polega na wmówieniu im i przekonaniu ich do tego, że jednak są zawsze obserwowani. Opisana przez Foucaulta koncepcja „formowania społeczeństwa dyscyplinarnego” daje się określić jako: „zespół stosunków sił składający się na podwaliny organizmu społecznego i sięgający samych podstaw społeczeństwa, stanowiący ogólną strukturę działań wpływających na możliwe cudze działania: prowokuje, zachęca, wywołuje, uwodzi, ułatwia lub utrudnia, w skrajnych wypadkach wymusza lub bezwzględnie zakazuje – zawsze jednak pozostaje sposobem

⁹ Tenże, *Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu*, PIW, Warszawa 1987, s. 126.

¹⁰ *Ibidem*, s. 198.

oddziaływania na inny podmiot działający”¹¹. Foucault społeczeństwo dyscyplinarne określa jako „miasto karceralne”, „reżim panoptyczny” czy „karceralny archipelag¹²”, w którym zastosowanie znajdują panoptyczne mechanizmy w postaci wszechobecności obserwatora, jego pozornej niewidzialności i stałej obserwacji oraz powszechnej widzialności obserwowanych, w warunkach represyjności, przymusu, ale i powściągliwości oraz samodyscypliny. Społeczeństwo to zostaje zastąpione przez coś nowego, co nazywa biowładzą lub biopolityką, a co Gilles Deleuze, podejmując myśl Foucaulta, mianem kontroli, która ujarzmiła i w której „rozpoznawał swoją najbliższą przyszłość”¹³.

Odmiany koncepcji panoptycznych i „społeczeństwa nadzoru”

Próby charakterystyki współczesnych społeczeństw i ich funkcjonowania w zawiłych dywagacjach myśli Foucaulta, która raczej nie jest logiką zastąpień, lecz logiką nawarstwień, podjęli się współcześni badacze jego myśli, głównie o jego konstatację o ewolucyjnym i historycznym nawarstwianiu się sprawowania władzy przez prawo (epokę prawa), dyscyplinę (epokę dyscypliny) i bezpieczeństwo (epokę bezpieczeństwa – kontroli, opieki i nadzoru). Zgodnie z logiką nawarstwień społeczeństwo ani epoki prawa, ani dyscyplinarne nie zanikło, a jedynie przybrało inną¹⁴, gdyż otwartą, formę usieciowienia władzy i jak pisali w swoim Imperium post-marksistowsy filozofowie Antonio Negri i Michael Hardt uważający siebie za rozwijających biopolitykę: „przejście do społeczeństwa kontroli w żadnej mierze nie oznacza kresu dyscypliny¹⁵ [...] cechuje (je) wzmożenie i upowszechnienie normalizujących aparatów dyscyplinarności,

¹¹ K. Śledziński, *Problem władzy Michela Foucaulta w kontekście rozważań o prawie*, Machina Myśli, <https://machinamyśli.wordpress.com/>, (dostęp: 12.12.2019).

¹² M. Walzer, *Samotna polityka Michela Foucaulta*, [w:] *Nie pytajcie mnie kim jestem ... Michel Foucault dzisiaj*, red. Marek Kwiek, Wydawnictwo Naukowe IF UAM, Poznań 1998, s. 23.

¹³ G. Deleuze, *Post-scriptum o społeczeństwach kontroli*, [w:] *Negocjacje 1972-1990*, tłum. M. Herer, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej TWP, Wrocław 2007, s. 184.

¹⁴ Zob. np. S. Wróbel, *Władza i rozum. Stadia rozwoju krytycznej teorii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2002, s. 239.; M. Ożóg, *Życie w krzemowej klatce. Sztuka nowych mediów jako krytyczna analiza praktyk cyfrowego nadzoru*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2018, s. 18; Z. Bauman, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, tłum. E. Klekot, PIW, Warszawa 2000, s. 60.

¹⁵ M. Hardt, A. Negri, *Imperium*, Wyd. WAB, tłum. S. Ślusarski, A. Kalbaniuk, Warszawa 2005, s. 350.

które stymulują od wewnątrz nasze zwykłe, codzienne praktyki, lecz w odróżnieniu od dyscypliny, kontrola ta rozciąga się daleko poza ustrukturalizowane obszary instytucji społecznych”¹⁶. Stąd też figura Panoptikonu, jako metafora władzy i fundament społeczeństwa dyscyplinarnego, wyraźnie zarysowuje się w dzisiejszej rzeczywistości, rozprzestrzeniając jako schemat, który symbolicznie opisuje społeczeństwo rozkwitu kapitalizmu – społeczeństwo epoki bezpieczeństwa, które z demokracji liberalnej i demokracji republikańskiej skłania się ku demokracji deliberatywnej¹⁷. O ile dwie pierwsze demokracje uznają możliwość ekspresji indywidualnych potrzeb i interesów we wspólnocie politycznej, to trzecia na pierwszym miejscu stawia interakcje między interesem jednostki i wspólnoty.

Wydaje się, że w dyskursie o stosunkach podległości i kontroli Foucault jest myślicielem znaczącym, a jego praca: *Nadzorować i karać* stanowi podstawę dla nowego, transdyscyplinarnego obszaru badań nad nadzorem, który ukonkretniony jest szczególnie w jego pracy zarówno *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja*¹⁸, jak i *Hermeneutyka podmiotu*¹⁹. Jednocześnie we współczesnych analizach naukowych zauważalna jest dość szeroka reinterpretacja jego teorii władzy panoptycznej. Tendencję tę odzwierciedla m.in. wypowiedź Davida Lyona – współtwórcy i teoretyka studiów nad społeczeństwem nadzoru (*Surveillance Society*) – „osobom, które od niedawna zajmują się poważnymi studiami nad inwigilacją, Panoptikon jawi się jako fantastyczna idea. Jest to teoria opisująca działanie inwigilacji, a jednocześnie, na innym poziomie, narzędzie pozwalające umieścić ją samą w historii nowoczesności [...]. Wśród tych, którzy poświęcili studiom nad inwigilacją nieco więcej czasu, sama wzmianka o Panoptikonie wywołuje jednak często odruch zniecierpliwienia”²⁰. Lyon, nazywając Panoptikon „dzieckiem swoich czasów”²¹, zwraca jednocześnie uwagę na ideę niewidocznego obserwatora w odniesieniu do czasów współczesnych. Za przykład podaje kamery monitorujące, które na podobieństwo panoptycznych

¹⁶ Ibidem, s. 38-39.

¹⁷ Zob. np. J. Habermas, *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*, tłum. Małgorzata Łukasiewicz, Wanda Lipnik, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008; Tenże, *Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005; Ł. Perlikowski, *Polityczność i delibercja – Jürgena Habermasa teoria demokracji*, „Dialogi Polityczne/ Political Dialogues” 2016, nr 20, s. 39-68.

¹⁸ Zob. M. Foucault, *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.

¹⁹ Tenże, *Hermeneutyka podmiotu*, tłum. M. Herer, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2019.

²⁰ Z. Bauman, D. Lyon, *Płynna inwigilacja. Rozmowy*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2013, s. 79.

²¹ *Panoptikon już nam nie wystarcza – wywiad z Davidem Lyonem*, [w:] <https://panoptikon.org/tematyczne/david-lyon/>, (dostęp: 12.12.2019).

oczu dokładnie obserwują otaczającą przestrzeń, wymuszają określone zachowania jednostek oraz pozyskują i zapisują dane na wzór rejestrów prowadzonych przez władzę dyscyplinarną. Lyon zwraca jednak uwagę na ograniczenia wynikające z posługiwania się schematem benthamowskim do analizy współczesnych realiów, głównie ze względu na rozwój technologiczny i społeczne przeobrażenia strukturalne²². Foucaultowi czyniony jest zarzut nieuwzględnienia wpływu rozwoju mediów i technologii komunikacyjnych w procesach panoptycznych opisanych w *Nadzorować i karać*. A przecież – co eksponuje Lyon – sytuacja zmieniła się przede wszystkim wraz z informatyzacją, za sprawą której powstały powiązania i przepływy informacyjne, które nazywa „cieknącymi zbiornikami”²³. Krytykując zaś foucaultowskie ujęcie społeczeństwa, pisze: „(w społeczeństwie dyscyplinarnym) zbiorniki nadzoru były dobrze zaizolowane. Rzadko to, co wydarzało się w jednym sektorze, miało wpływ na inne. Współcześnie sytuacja ulega zmianie, gdyż zbiorniki stały się bardziej przepuszczalne. Praktyki nadzoru i przepływy danych z większą łatwością przenikają pomiędzy odmiennymi sektorami”²⁴. Parcelacja Panoptikonu prowadziła do segregacji i wyodrębnienia jednostek, w wyniku czego instytucje nadzoru nie przenikały się wzajemnie, stanowiąc zamknięte i niezależne przestrzenie z określonymi zasobami pozyskanych informacji. Dzisiaj w wirtualnych systemach komunikacyjno-informacyjnych sytuacja jest zgoła inna, choćby za sprawą decentralizacji nadzoru, który już nie pozostaje w ścisłym związku z władzą rządu (państwa), jak to miało miejsce w realiach modernizmu. Teraz władza jest rozproszona, a kontrola stanowi jedną z funkcji jej sprawowania nad obywatelami, ale i obywateli nad władzą. W podobnym tonie wypowiada się współzomówca Lyona z *Płynnej inwigilacji*, cytowany już Z. Bauman, którego zdaniem, w dzisiejszym układzie globalnej i eksterytorialnej przestrzeni wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości sprawujący władzę „mogą w każdej chwili ‘rozpląnąć się w powietrzu’ – stać się niedostępni i nieosiągalni”²⁵. Bauman wyraża się krytycznie o benthamowskim projekcie, który jego zdaniem, za sprawą Foucaulta, urósł do rangi „archimetafory nowoczesnej władzy”. Twierdzi wręcz, że dzisiejsze wyzwania nie pretendują do godzenia się na stosowanie z niesłabnącym entuzjazmem

22

²³ M. Ożóg, *Życie w krzemowej klatce. Sztuka nowych mediów jako krytyczna analiza praktyk cyfrowego nadzoru*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2003, s. 25.

²⁴ D. Lyon, *Surveillance society. Monitoring everyday life*, Open University Press, Buckingham Philadelphia 2001, s. 37.

²⁵ Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, tłum. T. Kunz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006, s. 17.

– jak sam podkreśla – „ortodoksyjnie panoptycznych strategii”²⁶. Dzisiejsza rzeczywistość jest postpanoptyczna, w której metaforyczna figura przestała stanowić uniwersalny model i wyznaczać dominujące strategie działania we współczesnym świecie, który określa mianem „płynnej nowoczesności”. W świecie tym nadzór jest mało przejrzysty, co w głównej mierze wynika z postępu technologicznego, systemu przepływu informacji oraz kwestii związanych z poufnością w sektorze bezpieczeństwa czy też konkurencji rynkowej.

Postęp technologiczny i rozwój narzędzi informatycznych skłonił Marka Postera do opisywania istoty społeczeństwa współczesnego jako *Superpanoptikonu*. W opisie tym jest to elektroniczne więzienie bez wyspecjalizowanej architektury, w którym bazy danych pracują nieustannie i systematycznie przy zbieraniu informacji o jednostkach. O superpanoptikonie nawiązującym do Panoptikonu pisał on, że „dzisiejsze przepływy komunikacyjne zastępują poprzez elektronikę stare mury, okiennice oraz inne architektoniczne instrumenty wspomagające bezustanne spojrzenie kontrolera, tworząc tym samym superpanoptikon”²⁷. Władza u Postera dyscyplinuje swoich poddanych, ale tylko do udziału w systemach komunikacji elektronicznej. Oni sami, dostarczając ogromnych ilości informacji przechowywanych w bazach danych, stanowią dobrowolny czynnik w procesie nadzoru. W sprawowaniu kontroli nad społeczeństwem za sprawą nowoczesnych technologii informacyjnych wzmogła się jej wszechobecność – teraz sieć informacji i rozbudowane bazy danych dostarczają informacji o wszystkim i wszystkich, stąd też kontrola ta przybrała jeszcze bardziej powszechny i opresyjny charakter aniżeli ta oparta na panoptycznym spojrzeniu.

Odwrócone koncepcje panoptyczna – Synoptikon, „społeczeństwo-kłaczę” i społeczeństwo sieci

Rozwój nowych technik władzy umożliwił jej – za sprawą postępu środków masowego przekazu (przede wszystkim telewizji) – pozostawanie w cieniu w sposób bardziej wyrafinowany niż miało to miejsce

²⁶ Z. Bauman, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, tłum. E. Klekot, PIW, Warszawa 2000, s. 61.

²⁷ M. Poster, *The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context*, Polity Press UK, Cambridge 1990, s. 71.

w Panoptykonie. Nastąpiło odwrócenie panoptycznego spojrzenia, przekształcenie „sytuacji, w której nieliczni obserwują wielu, w sytuację, gdy wielu obserwuje nielicznych”²⁸. Teza ta stała się dla norweskiego socjologa Thomasa Mathiesena (zajmującego się więziennictwem, polityką kryminalną i systemami nadzoru) podstawą do opracowania koncepcji Synoptykonu, czyli odwróconego panoptyzmu (wielu obserwuje niewielu). Tutaj (pod)oglądanie i nadzorowanie przestaje być zarezerwowane dla wybranych obserwatorów i nie wynika bezpośrednio ze sprawowania władzy. Jednocześnie Synoptykon ma wymiar globalny w przeciwieństwie do Panoptykonu osadzonego bardziej w środowisku lokalnym, gdzie rządzący pozostawali „unieruchomieni”. W modelu Mathiesena, każdy może podłączyć się do pozaterytorialnej sieci, w której wielu może oglądać niewielu bez stosowania przymusu, a wręcz przeciwnie: (Synoptykon) kusi ludzi, by oglądali. Synoptykon jest „panoptykonem do samodzielnego wykonania i zastosowania [...] w znaczący sposób zmodyfikowanym, opartym bowiem na nadzorze pozbawionym nadzorcy”²⁹. Wskazuje przy tym na fakt dobrowolnego udostępniania danych oraz obrazów prywatnego życia uczestników Synoptykonu, co świadczy o zupełnie nowym (nieznanym dla inwigilacji panoptycznej) rodzaju nadzoru – rzecz można – pewnej formie ekshibicjonizmu. Ekshibicjonizm w tym kontekście oznacza formę uwłasnowolnienia – wyzwolenia od wstydu i ukrywania się: „kiedy pokazujesz ‘wszystko’, stajesz się ‘wolny’: nikt już nie może cię ‘uchwycić’, ponieważ nie ma już nic do uchwycenia”³⁰. Podobną narrację przyjął M. Ożóg twierdząc, że wiąże się to z „dobrowolnym uczestnictwem w procederze powszechnej inwigilacji [...] co skłania licznych autorów do wieszczania nadejścia ery partycypacyjnego Panoptykonu [...] polegającego na nieustannej, powszechnej, horyzontalnej, wzajemnej obserwacji³¹, czynionej z pobudek interesowania się życiem innych, ciekawością oraz potrzebą zaistnienia w przestrzeni informacyjnej. Ku takiej perspektywie skłania się również fińska badaczka – Hille Koskela, która mówi o „przekroczeniu logiki panoptycznej”³², dokonującym się

²⁸ T. Mathiesen, *The viewer society. Michel Foucault's revisited*, „Theoretical Criminology”, nr 1(2)/1997, s. 215-234.

²⁹ Z. Bauman, D. Lyon, *Phylna inwigilacja...*, op. cit., s. 103-104.

³⁰ H. Koskela, *Kamery internetowe, telewizja i telefony komórkowe. Uwłasnowolniający ekshibicjonizm*, [w:] *Współczesny (post) panoptykon. Wprowadzenie*, tłum. M. Heberle, M. Ożóg, [w:] „Kultura Współczesna” nr 2/2009, s. 109.

³¹ M. Ożóg, *Życie w krzemowej...*, op. cit., s. 30.

³² Ibidem, s. 42.

za sprawą nowych technik patrzenia, przedstawiania oraz dystrybucji obrazów. Autorka podważa foucaultowski związek władzy z widzialnością, twierdząc, że celowe pokazanie, czy odsłonięcie się nie jest tożsame z podporządkowaniem się „automatycznemu funkcjonowaniu władzy”³³. Wręcz przeciwnie – być dobrze widzianym, nie oznacza być słabszym (tutaj: poddanym władzy). Dawny stosunek sił (obserwator-obszewanym) został zakwestionowany. Celem nie jest już wzmocnienie kontroli, lecz zacieranie i podważanie jej granic.

Upadek murów Panoptikonu, zgodnie z opisem przedstawionym przez Gillesa Deleuze’a w jego *Post-scriptum o społeczeństwach kontroli*, oznacza koniec opresyjnego nadzoru i jednocześnie staje się początkiem zmian jakościowych – nowego nawarstwienia. Proces ten G. Deleuz określił pojęciem „rhizome” oznaczającym „kłącze” i nawiązującym bezpośrednio do jego autorskiej teorii-kłącza. „Kłącze nie rozpoczyna się ani nie kończy – pisze on – jest zawsze w otoczeniu, pomiędzy rzeczami, między-byt [...] kłącze jest aliansem, jedynie aliansem”³⁴. Deleuzjańskie ‘społeczeństwo-kłącze’ to inna nazwa ‘społeczeństwa kontroli’, dla którego podstawę stanowił benthamowski diagram władzy w ujęciu Foucaulta, wzbogacony o koncepcję otwartości Panoptikonu, charakterystycznej dla czasów ponowoczesnych. Według tej teorii kłącza władzy mają szeroki zasięg oddziaływania i same w sobie stanowią techniki nadzoru. Teoria ta posłużyła do opisanego ‘społeczeństwa-kłącza’, o którym czytamy we wspólnej publikacji G. Deleuze’a i Félix Guattari. Stoją oni na stanowisku, że jest to unowocześniona wersja Panoptikonu-urządzenia, powstałego na miarę zdecentralizowanego porządku, „w którym komunikacja dokonuje się od jednego sąsiada do dowolnego innego, w którym nie istnieją uprzednio pędy czy kanały, w którym wszystkie jednostki są wymienne, określają się jedynie poprzez stan w danym momencie, w taki sposób, że operacje lokalne koordynują się, a globalny ostateczny rezultat synchronizuje się niezależnie od instancji centralnej”³⁵. Wyraźnie zaznacza się otwarcie dawnych Panoptikonów w wyniku atrofii procedur i narzędzi nadzoru, a celem nadrzędnym nie jest już dyscyplina i za jej sprawą powołanie „uległych ciał”. Ośrodki władzy, tworząc ów zdecentralizowany porządek, mają ograniczoną wiedzę, lecz ze względu na swój konstelacyjny układ są w posiadaniu wielkiego zasobu danych. Wszystko

³³ M. Foucault, *Nadzorować i karać...*, op. cit., s. 241.

³⁴ G. Deleuze, F. Guattari, *Kłącze*, tłum. B. Banasiak, „Colloquia Communia”, nr 1-3 (36-38)/1988, s. 237.

³⁵ Ibidem, s. 231.

to składa się na „wyłonienie się nowej struktury społecznej”³⁶, o której pisze Manuel Castells w swoim *Spoleczeństwie sieci*. W opozycji do figury panoptycznej proponuje koncepcję nowej formy przestrzennej charakterystycznej dla praktyk społecznych, „które dominują w społeczeństwie sieciowym i kształtują je; jest nią przestrzeń przepływów [...] celowe, powtarzalne, programowalne sekwencje wymiany i interakcji między fizycznie rozłączonymi pozycjami zajmowanymi przez aktorów społecznych w ekonomicznych, politycznych i symbolicznych strukturach społeczeństwa”³⁷. Według Castellsa wytworzona sieć oddziałuje na każdą jednostkę tkwiącą w jej strukturze, czyniąc ją zarówno odbiorcą, jak i nadawcą, a parafrazując słowa kanadyjskiego socjologa Marshalla McLuhana – jednostka stanowi odbiornik i przekaźnik zarazem. W oryginale słowa te brzmiały: „*The medium is the message*”, co w wolnym tłumaczeniu oznacza: „środek przekazu, sam jest przekazem”³⁸. Zatem społeczeństwa sieci nie charakteryzuje już dominanta władzy dyscyplinarnej, tylko władza realizująca się za sprawą kontroli prowadzonej w sposób immanentny i nienadzorowany przez nikogo w warunkach dokonującej się rewolucji technologii informacyjnej. Charakterystycznym zdaje się to, że na władzę dyscypliną (panoptyzm) nakłada się nowy typ władzy określanej przez Foucaulta – rządomyślnością, związanym z czasami ponowoczesnymi³⁹.

Komputerowe bazy danych wykorzystał w swojej koncepcji także Didier Bigo, opisując działanie *Ban- optykonu*. *Ban- optykon* to neologizm pochodzący od dwóch słów: banicja i opticon. Pierwszy człon oznacza karę wygnania, wykluczenia i pozbawieniu praw obywatelskich, natomiast opticon z gr. to widzieć. Autorem tego sformułowania jest przywołany już wyżej Didier Bigo, socjolog, profesor stosunków międzynarodowych w King College w Londynie i jeden z czołowych naukowców zajmujących się badaniami nad bezpieczeństwem. W tym *Ban- optykonie* zawierają się urządzenia nadzorcze na miarę współczesnego *dispositiff*. W tym kontekście *dispositiff* oznacza całość dyskursów dotyczących zagrożeń, norm i reguł postępowania (środki prawne i administracyjne), instytucji i form architektonicznych (konkretne budynki i miejsca). Nadzór ten ma jednak inną formę niż Panoptykon, ponieważ jego narzędzia oparte

³⁶ M. Castells, *Spoleczeństwo sieci*, tłum. M. Marody, K. Pawluś, J. Stawiński, S. Szymański, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 41.

³⁷ Ibidem, s. 412.

³⁸ Por. M. McLuhan, *Zrozumieć media. Przedłużenia człowieka*, tłum. N. Szczucka, Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, Warszawa 2004.

³⁹ Zob. M. Foucault, *Filozofia, historia, polityka ...*, op. cit.

są na technologii informacyjnej i cyfrowej. Pozwala „produkować” wiedzę, obraz i dostarcza wiadomości o zagrożeniach, przepływach informacji i kontroli ruchu – monitoruje przyszłość. Za jego przyczyną odbywa się profilowanie zagrożeń w celach prewencyjnej selekcji, izolacji i wykluczenia niepożądanych jednostek⁴⁰. Czymś, co zdecydowanie odróżnia *Ban-optykon* od *Pan-optykonu* jest potrzeba zapewnienia bezpieczeństwa w przeciwieństwie do dyscyplinowania właściwego dla Panoptykonu. Jak zauważają Bauman i Lyon, Foucault rozłącznie traktował kwestie bezpieczeństwa i dyscypliny. Dlatego słuszna wydaje się ich argumentacja, że związki te były nad wyraz oczywiste, szczególnie w dobie rozwoju audiowizualnego. Wszelako dla D. Bigo jego urządzenie z całym oprządkowaniem ma za zadanie „śledzić wszystko, co znajduje się w ruchu: towary, informacje, kapitał i ludzi”⁴¹.

Na podobieństwo benthamowskiej „maszyny widzialności” współcześni uczestnicy życia społecznego poddają się symbolicznemu uwięzieniu, dobrowolnie ujawniając swoje preferencje nabywcze i umożliwiając zarządzanie relacjami konsumentkami. Zjawisko to poddał analizie badacz komunikacji i nadzoru – Oskar Gandy. W swojej pracy *The Panoptic Sort...* wprowadził pojęcie *panoptycznej segregacji*, wskazując na mechanizmy selekcji społecznej uwzględniające zdolności konsumpcyjne⁴². Proces ten związany jest z obserwacją (monitoringiem) konsumentów, i – jak twierdzi Gandy – prowadzi do coraz powszechniejszych wykluczeń społecznych, przez co stanowi odwzorowanie przestrzeni panoptycznej⁴³. W podobną retorykę wpisuje się Mark Andrejevic, opisując w swojej pracy⁴⁴ „miękki” rodzaj inwigilacji nakłaniający nabywców, z wykorzystaniem rozmaitych pokus, „do szokujących aktów konformizmu dokonywanych często nieświadomie”⁴⁵.

⁴⁰ Zob. K. Huczek, A. Krysowaty, *Wielowymiarowość współczesnego kryzysu migracyjnego – kim jest „wykluczony” w aktualnej rzeczywistości europejskiej?*, [w:] *Transformacja środowiska międzynarodowego i jego wielowymiarowość*, pod red. R. Kordońskiego, Ł. Muszyńskiego, O. Kordońskiej, D. Kamilewicz-Rucińskiej, t. 2, Lwowski Uniwersytet Narodowy, Lwów-Olsztyn 2017.

⁴¹ D. Bigo, *Security: A Field Left Fallow*, [w:] *Foucault on Politics, Security, and War*, red. M. Dillon, A. W. Neal, Palgrave Macmillan, London 2008, s. 109.

⁴² O. Gandy, *The Panoptic Sort: A Political Economy of Personal Information (Critical Studies in Communication and in the Cultural Industries)*, Westview Press, Boulder 1993.

⁴³ O. Gandy, *Coming to Terms with Chance: Engaging Rational Discrimination and Cumulative Disadvantage*, Ashgate Publishing, Farnham 2009.

⁴⁴ M. Andrejevic, *Reality TV: The Work of Being Watched. Critical Media Studies*, Rowan & Littlefield, New York 2004.

⁴⁵ D. Lyon, *The Search for Surveillance Theories*, [w:] *Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond*, red. D. Lyon, V. Publishing, Cullompton 2006, s. 8.

Koncepcji opartych na zasadach ponoptyzmu jest znacznie więcej. Nie sposób odnieść się do wszystkich, jednak warto przywołać jeszcze niektóre z nich: *Panspektron*, *Omnikon*, *Net Widening*, *Dossier Society*, *Dataveillance*, *L'anamorphose de l'etat-nation* *Minimum Security Society*, *Telematic Society*, *Techno-Policing*, *Transparent Society* *Brina*, *The Maximum Surveillance Society*, *Surveillant Assemblage*, *Post-panopticon*, *Glass Cage*, *Ubiquitous Computing*, *Ambient Intelligence*, *Thick and Thin Surveillance*, *Fraktalny Panoptikon*, *Globalny Panoptikon*, *Myoptic Panopticon* czy *Oligopticon*. Przywołane koncepcje pozwalają stwierdzić, że dyskurs Panoptikonu replikowany jest z różnym natężeniem i w różnych dziedzinach życia. Świadczy to o jego niesłabnącej wadze pojęciowej w naukowej refleksji i niewątpliwie stanowi punkt odniesienia dla zrozumienia współczesnego nadzoru i istoty „społeczeństwa nadzoru” ery bezpieczeństwa. Można wręcz uznać za Imre Lakatosem, że Panoptikon jest twardym rdzeniem naukowych programów badawczych nadzoru, kontroli i bezpieczeństwa. Dla niego to, co uważane jest za „teorie”, w gruncie rzeczy stanowi zespoły teorii odwołujących się do wspólnych idei – twardego rdzenia (w terminologii Lakatosa).

Koncepcja „społeczeństwa zaufania społecznego” i zastosowanie sztucznej inteligencji w totalnej kontroli

System zaufania społecznego (*Social Credit System*) to krajowy system panoptyczny oceny obywateli opracowany pod kierunkiem chińskiego socjologa Lin Junyue i wprowadzany przez rząd Chińskiej Republiki Ludowej, który w 2014 r. ogłosił, że z uwagi na krytyczny okres transformacji gospodarczej i społecznej niezbędny jest instrument wzmocnienia integralności społecznej, który promuje wzajemne zaufanie i ogranicza konflikty społeczne oraz sprzyja budowaniu harmonijnego społeczeństwa socjalistycznego. W ślad za tym ogłoszeniem w styczniu 2017 r. uruchomiono wersję pilotażową programu, w której brali udział ochotnicy (kilka milionów osób, w tym mieszkańcy Szanghaju), zintensyfikowano system rozpoznawania twarzy, których skany są przechowywane w bazie Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego i mają posłużyć programowi rozpoznawania twarzy wszystkich obywateli kraju. Szacuje się, że w ramach tego projektu zamontowano 20 mln kamer przemysłowych. Obecnie

system SCS jest tworzony przez instytucje państwowe dzięki wsparciu firm prywatnych, w tym holdingu Alibaba założonego przez chińskiego nauczyciela języka angielskiego⁴⁶.

Za prekursora koncepcji i projektu „społeczeństwa zaufania społecznego” uważany jest socjolog Lin Junyue, który studiował w USA nauki związane z gromadzeniem i przetwarzaniem danych na Uniwersytecie Stanu Pensylwania. Następnie pracował jako ekspert w dziedzinie wyszukiwania informacji oraz ratingów kredytowych. Po powrocie do Chin dostrzegł, iż na chińskim rynku brakuje „integralności” i starał się zaproponować rozwiązanie problemu licznych dezintegrujących nadużyć, m.in. powszechnej korupcji, kumoterstwa, kradzieży własności intelektualnej i patentów z zagranicy czy licznych skandali w szczególności w branży farmaceutycznej i spożywczej, co w efekcie przekładało się na bardzo niski poziom zaufania społecznego, zarówno do chińskich przedsiębiorstw, jak i na brak zaufania ludzi do siebie nawzajem. Rozwiązanie to przedstawił w 1999 r. Lin Junyue, proponując wprowadzenie ogólnonarodowego programu oceny wiarygodności społecznej wzorowanego na systemach funkcjonujących w krajach zachodnich, z jednoczesnym zachowaniem chińskiej charakterystyki, dopasowaniem programu do chińskiego rynku oraz rozbudowaniem go do znacznie większych rozmiarów. Projekt miał opierać się na utworzeniu ogólnonarodowej platformy służącej gromadzeniu i wymianie informacji, a następnie wprowadzeniu systemu nagród i kar, które miały gwarantować stosowanie się do przepisów. O projekcie tym oficjalnie zaczęto mówić w 2002 r., kiedy podczas XVI Zjazdu KPCh ówczesny sekretarz partii Jiang Zemin wyraził konieczność zbudowania systemu oceny wiarygodności społecznej odpowiadającego potrzebom nowoczesnej gospodarki rynkowej⁴⁷.

Zajmujący się analizą tego projektu zwracają uwagę na „nazwę zaproponowaną dla systemu, *Shèhuì xìnyòng tǐxì*, która w dosłownym tłumaczeniu oznacza „system zaufania społecznego”⁴⁸. Jednak, o ile słowo *xìnyòng* pierwotnie używano jedynie w znaczeniu zaufania (do kogoś, oznaczało człowieka uczciwego, godnego zaufania), to z czasem wyraz ten zaczął nabierać nowego znaczenia i zaczęto stosować go także na określenie człowieka, któremu można udzielić kredytu finansowego. Z tego powodu

⁴⁶ Zob.: https://pl.wikipedia.org/wiki/System_zaufania_spo%C5%82ecznego (dostęp.: 2.02.2022).

⁴⁷ Zob.: <https://instytutboyma.org/pl/social-credit-system-inteligentny-panoptykon-z-chinska-charakterystyka-czy-sposob-na-zbudowanie-spoleczenstwa-przyszlosci/> (dostęp: 12.02.2022).

⁴⁸ Ibidem.

współcześnie słowo *xìnyòng* jest zatem stosowane w dwóch znaczeniach, zarówno zaufania, jak i kredytu. Stąd w zasobach internetowych mamy chiński system zaufania społecznego i system kredytowania społecznego. Pierwotnie zakładano, że pod ocenę systemu podlegać będą przede wszystkim przedsiębiorstwa, lecz rozwijając projekt rozciągnięto system na ogół społeczeństwa, tworząc system oceny, pod który miałyby podlegać także jednostki. System wzorowany był początkowo na systemach oceny zdolności kredytowej, funkcjonujących w krajach zachodnich, przede wszystkim amerykański system oceny zdolności kredytowej FICO osadzony na tworzeniu profilu klienta, a następnie na podstawie zebranych danych przyznawany był klientowi wynik punktowy. Na jego podstawie podejmowana była decyzja przez banki na całym świecie o zawarciu, bądź też nie, umowy z taką osobą.

Budując i wdrażając procesualnie oraz etapowo system zaufania społecznego, w 2007 r. utworzono Wspólną Międzyresortową Radę ds. Stworzenia Systemu Oceny Wiarygodności Społecznej (Joint Inter-ministerial Council on the Construction of the Social Credit System). Rada ta przyznała w pierwszym pilotażowym etapie realizacji systemu obywatelom po 1000 punktów na start. W zależności od uzbieranej sumy punktów jednostki były porządkowane od kategorii najwyższej A do kategorii najniższej D. Z uwagi na niesprawiedliwy, subiektywny i arbitralny sposób przyznawania punktów program był jednak bardzo krytykowany, zarówno przez obywateli, jak i przez media, które porównały system do „karty dobrego obywatela”; karty, która była wydawana Chińczykom przez Japończyków podczas okupacji japońskiej w czasie II wojny światowej, i w krótkim czasie został wycofany. W 2014 r. Rada Państwa wydała najważniejszy dokument określający cele, harmonogram prac oraz oczekiwane efekty wprowadzenia systemu SCS w całych Chinach „Zarys planu budowy systemu oceny wiarygodności społecznej na lata 2014-2020”. Dokument przewidywał pełne wprowadzenie systemu oceny wiarygodności społecznej do końca 2020 r. Priorytetem było wprowadzenie w pierwszej kolejności systemu nadzoru typu SCS dla przedsiębiorstw. Dokument precyzuje, iż system opierać będzie się na przepisach, umowach i ustawach, a jego zasadniczym celem jest promowanie uczciwości i budowa zaufania społecznego, budowanie pozycji państwa na arenie międzynarodowej oraz umocnienie gospodarki. Cztery najważniejsze sfery objęte kontrolą przez system to *zhèngfǔ–shìchǎng–shèhuì–sīfǎ*, czyli odpowiednio:

- rząd oraz administracja,
- gospodarka,
- społeczeństwo,
- sądownictwo.

W tym miejscu uzasadnione wydaje się przywołanie jednego z głównych celów strategii lizbońskiej UE obejmującego budowanie społeczeństwa informacyjnego. Cel ten w tej strategii obejmuje (również) cztery główne horyzontalne inicjatywy wpływające na kształt europejskiego społeczeństwa informacyjnego, a mianowicie: e-biznesu (można hipotetycznie uznać za zbieżny z gospodarką); e-administracji (można hipotetycznie uznać za zbieżny z rządem i administracją oraz sądownictwem); e-zdrowia (można hipotetycznie uznać za zbieżny ze społeczeństwem); e-edukacji (można hipotetycznie uznać za zbieżny ze społeczeństwem⁴⁹). Te europejskie inicjatywy są modyfikowane i rozszerzane.

System zaufania społecznego ma na celu wyeliminowanie korupcji, nieuczciwości i maksymalne zwiększenie transparentności oraz ochronę środowiska i opiekę zdrowotną. Sposobem na tę realizację jest ciągłe i automatyczne gromadzenie informacji, które poddawane następnie ocenie tworzą dla obywateli i firm indywidualny wynik punktowy decydujący o pozycji danej jednostki w społeczeństwie. Jednak obecnie poszczególne systemy oceniające osoby i firmy są porozbijane, a dane gromadzone są przez różne instytucje państwowe oraz prywatne, między którymi występuje konflikt interesów.

Intencją Lin Junyue jest, aby system zaufania społecznego sprawował nadzór nad samymi politykami, instytucjami i organami państwowymi oraz pracującymi w nich urzędnikami. Zwraca się szczególną uwagę na kilka zasadniczych problemów. Przede wszystkim korupcję, szczególnie na szczeblach lokalnych. Prowadzi ona do obniżenia poziomu zaufania obywateli i przedsiębiorców do lokalnych władz. Brak pewności i stabilności w regionie powoduje zmniejszoną ilość inwestycji, w tym zagranicznych, oraz większą niechęć do prowadzenia działalności gospodarczej. Dodatkowo na szczeblach lokalnych często brak transparentności, władze przeważnie nie informują ludzi o nowych zarządzeniach. Częste zmiany na stanowiskach urzędniczych prowadzą do braku ciągłości i stabilności prowadzonej polityki, co przejawia się na przykład poprzez brak realizowania projektów obiecanych przez osoby wcześniej sprawujące urząd.

⁴⁹ Zob. i por.: <https://www.ysbn.eu/spoeczenstwo-informacyjne.html> (dostęp: 4.04.2019).

Ostatnim poważnym problemem jest zadłużanie się rządów lokalnych i niespłacanie zaciągniętych zobowiązań. Zgodnie z intencją budowniczych systemu zaufania społecznego instytucje państwowe mają samodzielnie dokonywać oceny swojej działalności i zdawać z niej raporty oraz mają być poddawane kontrolom przeprowadzanym przez inne instytucje, takie jak uniwersytety czy jednostki badawcze. Taki system ma zapewnić niezależność i bezstronność wydawanych osądów. Dodatkowo planuje się wprowadzić specjalny rejestr, do którego wpisywani mają być prawnicy, notariusze czy sędziowie. Ocenie ma podlegać przede wszystkim transparentność, rzetelność, obowiązkowość, wywiązywanie się z przydzielonych zadań, stosowanie się do przepisów, dotrzymywanie i wywiązywanie się z umów oraz ogólna opinia publiczna na temat działalności jednostki i jej pracowników. Tego typu ocena instytucji państwowych miała miejsce przykładowo w 2019 r., kiedy instytucja Zhongding Credit Rating Service we współpracy z najlepszymi chińskimi uniwersytetami dokonała przeglądu i ocen 2794 lokalnych rządów w 30 chińskich prowincjach (Trivium, 2019). Instytucje rządowe, które zostaną uznane za nieuczciwe, podobnie jak firmy czy obywatele, podlegają pod system kar włącznie z możliwością wpisania na czarną listę jako „instytucja niegodna zaufania”. Jest to lista firm lub obywateli, na którą można zostać wpisanim na przykład za oszustwa, łamanie przepisów, niestosowanie się do rozporządzeń czy niestosowanie się do wyroków sądu. Natomiast czerwona lista to lista, na którą można zostać wpisanim za szczególne zasługi i zachowanie modelowe.

Wprowadzane przez poszczególne prowincje systemy ocen, kar i nagród obywateli różnią się. Przykładowo w prowincji Suzhou funkcjonuje system, który przyznaje punkty w skali od 0 do 200. W Fuzhou system przyznaje punkty w skali 0-1000, a w Wuhu system opiera się na skali 350-1200 punktów itp. Punkty te są bazą przyznania obywatelom konkretnej kategorii, od najniższej D do modelowej AAA.

Niewątpliwie system zaufania społecznego (Social Credit System) to pierwszy zakrojony na szeroką skalę system oceny obywateli i firm oraz władzy na świecie. Prace nad jego doskonaleniem, rozwojem i wprowadzaniem ciągle trwają. Bez wątpienia pełne wprowadzenie systemu doprowadzi do wielu gruntownych przemian w sferze bezpieczeństwa obywateli i państwa. Znamienne jest to, że również inne kraje świata są zainteresowane wprowadzeniem podobnych systemów nadzoru lub jego elementów. Dotyczy to jednak szczególnie krajów niedemokratycznych,

gdzie jeszcze większe zaostrzenie nadzoru i kontroli mogłoby stanowić kolejny krok w stronę umocnienia władzy troszczącej się o własne bezpieczeństwo. W przypadku demokratycznych krajów zachodnich (społeczeństw uznawanych za otwarte) wprowadzenie takiego systemu oceny jak SCS budzi sprzeciw. Niemniej faktem jest, że postęp i rozwój narzędzi informatycznych daje możliwości tworzenia systemów gromadzenia danych o użytkownikach, zarówno opierając się na źródłach tradycyjnych (dane przechowywane w archiwach, kontrole, audyty etc.), jak i najnowocześniejszych technologiach (analiza big data, sztuczna inteligencja, kamery wyposażone w technologię face recognition)⁵⁰. Jak na razie nie tylko w Chinach zarejestrowanie się w systemie prywatnym nie jest obowiązkowe, a uzyskany w nich wynik punktowy może wiązać się nie tylko z ułatwieniami (np. niższe podatki dla firm, preferencyjne traktowanie dla obywateli), lecz także z karami⁵¹. Problematyka ta, mając bezpośredni związek z kreowaniem przestrzeni publicznych, nie może być nieuwzględniana w procesie budowania wymiaru bezpieczeństwa narodowego, w tym także bezpieczeństwa penitencjarnego, stanowiąc swego rodzaju *signum temporis*.

⁵⁰ Zob. P. Borkowski, *Koncepcja cyberbezpieczeństwa w ujęciu Chińskiej Republiki Ludowej – wybrane aspekty*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego”, ABW, Warszawa 2015.

⁵¹ Zob.: Trivium China (2020). China's Corporate Social Credit System. Context, Competition, Technology and Geopolitics. (dostęp: 12.02.2020).

Bibliografia

- Andrejevic M., *Reality TV: The Work of Being Watched. Critical Media Studies*, Rowan & Littlefield, New York 2004.
- Bauman Z., *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, tłum. E. Klekot, PIW, Warszawa 2000.
- Bauman Z., Lyon D., *Płynna inwigilacja. Rozmowy*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2013.
- Bigo D., *Security: A Field Left Fallow*, [w:] *Foucault on Politics, Security, and War*, red. M. Dillon, A.W. Neal, Palgrave Macmillan, London 2008.
- Borkowski P., *Koncepcja cyberbezpieczeństwa w ujęciu Chińskiej Republiki Ludowej – wybrane aspekty*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego”, ABW, Warszawa 2015.
- Castells M., *Spółczesność sieci*, tłum. M. Marody, K. Pawluś, J. Stawiński, S. Szymański, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Czczot Z., Tomaszewski T., *Kryminalistyka ogólna*, Wydawnictwo „Comer”, Toruń 1996.
- Deleuze G., Guattari F., *Kłucze*, tłum. B. Banasiak, „Colloquia Communia”, nr 1-3 (36-38)/1988.
- Deleuze G., *Post-scriptum o społeczeństwach kontroli*, [w:] *Negocjacje 1972-1990*, tłum. M. Herer, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej TWP, Wrocław 2007.
- Foucault M., *Filozofia, historia, polityka. Wybór pism Michela Foucaulta*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Foucault M., *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.
- Foucault M., *Hermeneutyka podmiotu*, tłum. M. Herer, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2019.
- Foucault M., *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, Wydawnictwo Alettheia, Warszawa 2009.
- Gandy O., *The Panoptic Sort: A Political Economy of Personal Information (Critical Studies in Communication and in the Cultural Industries)*, Westview Press, Boulder 1993.
- Gandy O., *Coming to Terms with Chance: Engaging Rational Discrimination and Cumulative Disadvantage*, Ashgate Publishing, Farnham 2009.
- Grabowiec P., Piechota Bogusław, *Spółczesność nadzorowane – zarys problemu*, „Rocznik Europeistyczny”, nr 1/ 2015, s. 62.
- Habermas J., *Faktyczność i obowiązki. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.

- Habermas J., *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*, tłum. Małgorzata Łukasiewicz, Wanda Lipnik, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Hardt M., Negri A., *Imperium*, Wydawnictwo W.A.B., tłum. S. Ślusarski, A. Kalbaniuk, Warszawa 2005.
- Harari Y.N., *Homo deus. Krótka historia jutra*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2018.
- Huczek K., Krysowaty A., *Wielowymiarowość współczesnego kryzysu migracyjnego – kim jest „wykluczony” w aktualnej rzeczywistości europejskiej?*, [w:] *Transformacja środowiska międzynarodowego i jego wielowymiarowość*, pod red. R. Kordońskiego, Ł. Muszyńskiego, O. Kordońskiej, D. Kamilewicz-Rucińskiej, t. 2, Lwowski Uniwersytet Narodowy, Lwów-Olsztyn 2017.
- Jagusiak B. *Bezpieczeństwo socjalne współczesnego państwa*, Difin, Warszawa 2015.
- Koskela H., *Kamery internetowe, telewizja i telefony komórkowe. Uwłasnowolniający ekshibicjonizm*, [w:] *Współczesny (post) panoptikon. Wprowadzenie*, tłum. M. Heberle, M. Ożóg, [w:] „Kultura Współczesna” nr 2/2009.
- Krysowaty A., Świniarski J., *Bezpieczeństwo w „społeczeństwie nadzoru”*, Dom Wydawnictwo ELIPSA, Warszawa 2020.
- Lyon D., *Surveillance society. Monitoring everyday life*, Open University Press, Buckingham Philadelphia 2001.
- Lyon D., *The Search for Surveillance Theories*, [w:] *Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond*, red. D. Lyon, V. Publishing, Cullompton 2006.
- Lyon D., *The world wide web of surveillance: The Internet and off-world power-flows*, „Information Communication and Society” 1998, 1(1).
- Mathiesen T., *The viewer society. Michel Foucault’s revisited*, „Theoretical Criminology”, nr 1(2)/1997.
- McLuhan M., *Zrozumieć media. Przedłużenia człowieka*, tłum. N. Szczucka, Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, Warszawa 2004.
- Nauka o państwie i polityce*, pod red. J. Tymanowskiego, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź 2003.
- Ożóg M., *Życie w krzemowej klatce. Sztuka nowych mediów jako krytyczna analiza praktyk cyfrowego nadzoru*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2018.
- Perlikowski Ł., *Polityczność i deliberacja – Jürgena Habermasa teoria demokracji*, „Dialogi Polityczne / Political Dialogues” 2016, nr 20.
- Poster M., *The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context*, Polity Press UK, Cambridge 1990.
- System Kredytu Społecznego* – Wikipedia, wolna encyklopedia (dostęp: 20.02.2022).
- Śledziński K., *Problem władzy Michela Foucaulta w kontekście rozważań o prawie*, Machina Myśli, <https://machinamyсли.wordpress.com/>, (dostęp: 12.12.2020).
- Trivium China (2020). *China’s Corporate Social Credit System. Context, Competition, Technology and Geopolitics*, (dostęp: 12.02.2020).

Walzer M., *Samotna polityka Michela Foucaulta*, [w:] *Nie pytajcie mnie kim jestem ... Michel Foucault dzisiaj*, red. M. Kwiek, Wydawnictwo Naukowe IF UAM, Poznań 1998.

Wróbel Sz., *Władza i rozum. Stadia rozwoju krytycznej teorii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2002.

Netografia:

Internetowy słownik – Co to jest? <http://www.cotojest.info/>, (dostęp: 12.12.2019).

Panoptikon już nam nie wystarcza – wywiad z Davidem Lyonem, [w:] <https://panoptikon.org/tematyczne/david-lyon> (dostęp: 12.12.2021).

<https://instytutboyma.org/pl/social-credit-system-inteligentny-panoptikon-z-chinska-charakterystyka-czy-sposob-na-zbudowanie-spoleczenstwa-przyszlosci/> (dostęp: 12.02.2022).

https://pl.wikipedia.org/wiki/System_zaufania_spo%C5%82ecznego (dostęp: 2.02.2022).

<https://www.ysbn.eu/spoeczenstwo-informacyjne.html> (dostęp: 4.04.2019).